

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

Васильєв В.В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки,

докторант кафедри цивільного права № 2

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

УДК 347.152

DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2019.4.7>ТАБУ ЯК ЗАСІБ САМОРЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН
У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постановка проблеми. Аналіз сучасних цивілістичних досліджень дає змогу прослідкувати тренди наукових пошуків, які в умовах сьогодення можна охарактеризувати як зосередження уваги на теоретичному вирішенні окремих проблем переважно практичного характеру. Тобто саме проблеми правового регулювання окремих різновидів цивільних відносин, а також аспекти практики правореалізації і правозастосування нині привертають найбільше уваги вчених-цивілістів. Не применшуючи значення відповідних наукових досліджень, слід відзначити, що проблематика фундаментальних аспектів упорядкування цивільних відносин нині залишається більш ніж актуальною. Звернення до її розгляду здатне заповнити наявні прогалини в розумінні сутності основоположних юридичних явищ і процесів, їх еволюції, а також факторів, що зумовлюють у тому числі сучасний стан їх розвитку.

Однією з малодосліджених у цивілістичному ключі проблем є первісні засоби упорядкування майнових відносин, до яких слід відносити табу. Її розгляд сприятиме формуванню розуміння процесу еволюції засобів регулювання майнових відносин і участі в ньому людей, а тому більш широко поглянути на історичні витoki властивого цивільному праву диспозитивного методу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність та засоби регулювання приватних відносин ставали предметом наукових досліджень таких учених-правників, як: В.К. Антошкіна, В.І. Борисова, Б. Віндшейд, О.М. Гончаренко, Д.Д. Грімм, Г. Дербург, М.Ф. Казанцев, Л.А. Корунчак, В.В. Кочин, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик, І.В. Спасибо-Фатєєва, В.С. Толстой, Б.Б. Черепахін, В.Л. Яроцький та ін.

Мета статті полягає у визначенні сутності табу як засобу впорядкування суспільних зв'язків майнового характеру на ранніх стадіях розвитку людства і характеру участі людей у цьому процесі.

Основний матеріал дослідження. Сучасні наукові уявлення про юридичні засоби регулювання цивільних відносин, а також відповідні нормативно-правові положення чинного цивільного кодексу України, в яких знаходиться відображення властивий

цивільному праву диспозитивний метод правового регулювання, дають змогу здійснити розмежування двох форм упорядкування цивільних відносин: нормативно-правового регулювання і саморегулювання. В основу нормативно-правового регулювання покладається норма права, яка є результатом нормотворчої діяльності відповідних суб'єктів, у зв'язку з чим такий вид регулювання також називаються у цивілістичній літературі «централізованим» [4, с. 441]. Своєю чергою саморегулювання цивільних відносин будуватиметься на актах їх учасників, у тому числі договорі, які виступають детермінантами правових моделей, що підлягають втіленню в умовах конкретних суспільних відносин. В юридичній літературі таке регулювання також називається «децентралізованим», «автономним» або «приватним» [4, с. 441].

Поряд із цим слід відзначити, що в окресленому розумінні обидві форми упорядкування цивільних відносин пов'язані з правом, тобто осмислюються в актуальному стані з урахуванням сучасного надбання цивілістичної науки, а також положень чинного цивільного законодавства України. Водночас феномен табу властивий періоду так званого «доправового» соціального регулювання [1, с. 54], що унеможливує використання терміна «правовий» стосовно засобів впливу на поведінку осіб, однак, не унеможливує їх розгляд з точки зору самоорганізації, а тому і в ключі саморегулювання.

У радянській цивілістичній літературі активну підтримку знайшов підхід, відповідно до якого предмет цивільного права утворюють головним чином майнові відносини [2, с. 3]. У контексті первісного суспільства ця теза набуває особливого значення.

Як відомо, первісним засобом упорядкування суспільних відносин виступало табу. У сучасних наукових джерелах зазначається, що як правило поведінки первісного суспільства табу являло собою заборону, яка існувала досить тривалий час і утворювалась певною мірою стихійно в ході практичної діяльності людей у взаємодії з природою. Словом «табу» позначались і заборони вчинення певних дій, і власне заборонені дії. Важливою ознакою табу виступало те, що заборона нічим не мотивувалась і нічим не зумовлювалась. Її чітким елементом було

усвідомлення того, що порушення табу пов'язується з виникненням небезпеки для людини або колективу. Таким чином, табу певною мірою ззовні нав'язувалось первісній людині [6, с. 22–23].

Сутність табу розкривається в науковій літературі через три компоненти: 1) переконання людей в приналежності до певного колективу, що відбивається у розгляді особи, яка порушила заборону, як такої, яка одночасно перебуває в небезпеці і становить небезпеку для інших членів колективу; 2) відчуття страху перед невідомою небезпекою, яку накликають відповідні дії; 3) власне заборона, норма [3, с. 315]. На переконання С.С. Алексєєва, хоча табу не зводиться до однієї лише норми-заборони, в його основі все таки лежить безумовна заборона. При цьому вчений припускає, що всі перші норми поведінки скоріш за все мали форму табу, навіть у випадку, коли вони мали позитивний зміст. Це пов'язувалось з тим, що в первісному суспільстві, зокрема в прасуспільстві, нові соціальні потреби виступали одночасно і потребами, і обмеженнями біологічних інстинктів [1, с. 39].

У контексті зазначеного інтерес викликає досить поширена наукова теза, сформульована вченими-антропологами стосовно перших табу, яка враховує особливості кореляції свідомості і волі всього прасуспільства і окремих його членів. Маючи своїм джерелом виробничі відносини, свідомість і воля, на переконання вчених, від самого початку мали суспільний характер. Звісно, виникнення суспільної свідомості рівною мірою як і суспільної волі було неможливим без виникнення індивідуальної волі, однак суспільна свідомість ніколи не являла собою суму свідомостей окремих індивідів. Перш за все виникла суспільна свідомість, тоді як індивідуальна свідомість виникла лише у зв'язку із суспільною, як її прояв, форма її буття. Так само і воля виникла як суспільна у зв'язку з тим, що являла собою волю суспільного організму, що формувалася, а тому волю всіх членів прасуспільства разом [3, с. 312]. У літературі наводиться цікавий приклад першого табу, який пов'язується з доступом до мисливської здобичі. На переконання вчених, у цьому сенсі суспільна воля виникла як засіб задоволення об'єктивної необхідності в забезпеченні рівного доступу всіх членів об'єднання до такої здобичі. Тобто від початку це пов'язувалось із груповою потребою, яка з перетворенням групи на прасуспільство стала потребою соціальною, суспільною. З цим же пов'язується і виникнення першого правила, норми людської поведінки: не перешкоджати доступу жодного з членів прасуспільства до м'яса [3, с. 313]. Інша сторона цієї заборони може бути охарактеризована як (суб'єктивне в сучасному розумінні) право кожного члена колективу на доступ до здобичі, тобто на певну її частину.

Наведені теоретичні положення підлягають більш глибокому осмисленню в декількох ключах.

По-перше, видається, що на доправовій стадії розвитку людства вже окреслюється майновий елемент людських відносин, а по суті первісна форма

відносин власності у вигляді спільного присвоєння майнового блага у вигляді здобичі. На цій стадії, з одного боку, реалізується первісна форма привласнення у вигляді здобуття засобів до виживання, зокрема харчів, а з іншого – умови доступу до них кожного члена колективу. Це свого роду праобраз сучасної спільної власності.

По-друге, на стадії прасуспільства відбувається самоорганізація груп, основою метою якої виступає виживання. Забезпечення доступу всіх до мисливської здобичі, а по суті до засобів виживання, є необхідною умовою продовження існування. У цій ситуації відповідне благо являє собою власність всього прасуспільства. Як результат, запроваджене правило є засобом самоорганізації груп індивідумів стосовно майнового блага, тобто власності. У контексті табу тут же складається певна особливість упорядкування суспільних відносин. Як зазначає В.Я. Погребняк, в аспекті екстраполяції положень синергетики у сферу правового регулювання суспільних відносин організація має місце в тому разі, якщо певний процес упорядковується регулятором, під яким ми розуміємо суб'єкта нормотворчості. Своєю чергою для самоорганізації характерне упорядкування відносин їх учасниками самостійно [5, с. 71]. Поряд із цим табу, відповідно до наведеної вище і підтримуваної вченими думки, як ми зазначали, виступає фактором «ззовні нав'язаним» первісній людині [3, с. 316; 6, с. 22]. Однак очевидним є те, що ця «зовнішність» не має цілеспрямованого впливу. Абстрагуючись від теологічних концепцій, ми отримуємо ситуацію, в якій важливим складником загрози є внутрішнє сприйняття колективом оточуючого середовища, реагування на зовнішні фактори, неможливість розуміння їх сутності і їх контролювання. Ці загрози існують самі по собі і не використовуються кимось цілеспрямовано як засіб упорядкування зв'язків між індивідуумами. Поряд із цим загроза, будучи зовнішнім фактором стосовно колективу, виступає водночас фактором, що стимулює його самоорганізацію. Звідси витікає, що в доправовому суспільстві табу, безумовно, є реакцією колективу на зовнішні фактори, загрози, однак при цьому воно не є засобом цілеспрямованої організації відносин. У зв'язку з цим його можна вважати первісним засобом самоорганізації прасуспільства, а також примітним засобом регулювання відносин усередині відповідних груп. При цьому, зважаючи на те, що табу являло собою заборону певної поведінки, необхідно припустити те, що його поширення і підтримка відбувалися всередині відповідних груп. Воно переймалось новим членом групи, зокрема народженими дітьми, в ході первісної соціалізації. З цього витікає, що зберігачем інформації про табу і суб'єктами його дотримання виступала відповідна група.

По-третє, можна припустити, що для табу характерний не лише зовнішній вплив, але і внутрішній елемент. Вважаємо, що з конструкції табу не слід виключати і суб'єктивне (колективне) ставлення до відповідних обставин. Групи в рамках прасуспільства

складались у тому числі з осіб, пов'язаних між собою кровним зв'язком. У зв'язку з цим, на нашу думку, в правилі доступу до засобів виживання, зокрема до мисливської здобичі, можна вбачати не лише страх перед невідомим, але й елемент самоорганізації, єднання для збереження існування кожного члена колективу. Зменшення кількості таких членів пов'язувалося у тому числі із загрозою повного вимирання всього колективу у разі зустрічі з більш небезпечним супротивником. Своєю чергою збільшення членів колективу могло сприяти отриманню здобичі більшого розміру. Крім того, важко припустити, що в ситуації існування норми, яка забороняла чинити перешкоди іншим членам колективу в доступі до здобичі, могла існувати можливість одного члена суспільства безпідставно позбавити життя іншого. Видається, що в цій нормі знаходить відображення набагато ширше за обсягом правило, а окреслене табу є лише одним з його ракурсів. Вважаємо, що в цьому знаходить прояв як страх перед зовнішніми факторами, так і внутрішня самоорганізація первісних груп, усвідомлення недоцільності роз'єднання. Можливим було існування дуалістичності поглядів. З одного боку, існувала заборона в обмеженні доступу членів колективу до засобів виживання під страхом настання несприятливих наслідків для всього колективу, а з іншого – розуміння недоцільності або відсутності необхідності такого обмеження. Однак досить складно виключати роль прасуспільства у формуванні відповідних заборон. Побудова останніх на страху дає привід припускати, що в стихійності формування табу є певна примітивна узгодженість колективу. Розуміння суспільною свідомістю безпеки відповідної поведінки є своєрідною згодою кожного члена на утримання від неї. У такому разі табу можна розглядати в тому числі як засіб саморегулювання в аспекті колективної свідомості прасуспільства.

Таким чином, наведене дає змогу стверджувати, що з точки зору самоорганізації прасуспільство характеризувалося, зокрема, такими ознаками, як: 1) існування первісних форм майнових відносин, зокрема відносин привласнення – власності; 2) існування первісних форм самоорганізації як реакції на зовнішні загрози; 3) у контексті чинного на той час укладу майнові відносини виступають умовою існування відносин немайнового характеру. Життя членів колективу також підпадає «під охорону», адже рівний доступ до здобичі як майновий елемент організації прасуспільства виступає фактором забезпечення їх існування.

Формування первісних форм відносин власності і їх розвиток надалі стають важливими факторами змін в економічному і політичному житті суспільства.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений вище аналіз демонструє, що саморегулювання майнових відносин має досить тривалу історію свого розвитку. Незалежно від прихильності до школи природного або позитивного права в осмисленні положень останньої кризи призму

фіксації норм у характерний для певного історичного періоду формі можна сформулювати висновок, що виникнення суб'єктивних (у сучасному розумінні) прав на немайнові блага відбулось практично одночасно з виникненням прав на майнові блага і певною мірою перші залежали від других. Обидві групи суб'єктивних можливостей (немайнові і майнові) на ранніх етапах були взаємопов'язаними.

Поряд із цим феномен табу і його вплив на процес упорядкування відносин усередині первісного суспільства, в тому числі прасуспільства, досить складно осмислювати з позицій сучасних уявлень про механізм правового регулювання. Проблема полягає в тому, що як регулятор табу виходить за межі сучасної класифікації засобів упорядкування суспільних зв'язків. Поділ форм правового регулювання цивільних відносин на нормативно-правове регулювання і саморегулювання передбачає цілеспрямовану поведінку відповідних суб'єктів регулювання, тоді як табу є по суті реакцією на певні обставини. Ці обставини існують об'єктивно або в уявленні суспільства (прасуспільства), а тому не являють собою засіб упорядкування відносин, який використовується цілеспрямовано. Поряд із цим та обставина, що табу є все ж таки реакцією суспільства (прасуспільства) на відповідні обставини і являє собою результат своєрідного узгодження правил поведінки всіма його членами (в протилежному випадку часткове неприйняття заборони було б перешкодою в отриманні нею нормативного характеру), які перебувають у статусі суспільної рівності, дає змогу стверджувати, що у своїй сутності воно має ознаки засобу саморегулювання, в тому числі майнових відносин, у первісній і примітивній стосовно сучасності формі.

Загалом, застосування сучасних надбань юридичної науки, зокрема методології і наукових положень для аналізу еволюції засобів упорядкування поведінки осіб, може наштовхнутися на критику, одним з аргументів якої може виступити теза про те, що до аналізованих відносин не можна застосовувати сучасні уявлення про право. Однак вважаємо, що це не може слугувати достатнім аргументом для відмови від аналізу окреслених аспектів розвитку людства з обраного ракурсу щонайменше у зв'язку з тим, що в доправовий період не існувало необхідного інструментарію для повноцінного пізнання відповідних нормативних положень. У зв'язку з цим лише з урахуванням сучасного надбання юридичної науки ми можемо побачити, який саме характер мали первісні витoki права або доправові регулятори з позицій загальної характеристики, елементом якої є, зокрема, поділ регулювання суспільних відносин на нормативно-правове регулювання і саморегулювання регулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев С.С. Теория права. Москва : Изд-во БЕК, 1995. 320 с.
2. Егоров Н.Д. Гражданско-правовое регулирование общественных отношений: единство и диффе-

ренция. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. 176 с.

3. История первобытного общества: в 3 т. / отв. ред. Ю.В. Бромлей. Москва : Изд-во «Наука», 1983. Т. 1: Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. 432 с.

4. Казанцев М.Ф. Гражданско-правовое договорное регулирование в системе правового регулирования. *Науч. ежегодник Ин-та философии и права Уральского отделения Российской академии наук*. 2011. Вып. 11. С. 437–447.

5. Погребняк В.Я. Синергетичний підхід у методології досліджень механізму переходу цивільних прав і обов'язків. *Акт. проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6, т. 1. С. 70–73.

6. Сильченко Н.В. Зарождение первичных закономерностей нормативного регулирования общественных отношений. *Государство и право: теория и практика*. Вып. 3. Калининград : Изд-во КГУ, 2004. С. 22–35.

Васильєв В.В. ТАБУ ЯК ЗАСІБ САМОРЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття присвячена розгляду сутності табу як засобу упорядкування суспільних зв'язків майнового характеру на ранніх стадіях розвитку людства і характеру участі людей у цьому процесі.

Автор встановлює, що в сучасних наукових джерелах табу як правило поведінки розглядається як заборона, яка існувала досить тривалий час і утворювалась певною мірою стихійно в ході практичної діяльності людей у взаємодії з природою. Важливою ознакою табу виступало те, що заборона нічим не мотивувалась і нічим не зумовлювалась. У зв'язку з цим табу розглядається вченими як щось нав'язане первісній людині ззовні.

Звертаючись до поширеної думки, що першим табу було правило, яке забороняло перешкоджати членам групи (прасуспільства) в доступі до мисливської здобичі, автор піддає її критичному осмисленню, в результаті якого обґрунтовуються важливі теоретичні положення. Встановлюється, що на доправовій стадії розвитку людства вже окреслюється майновий елемент людських відносин, а по суті первісна форма відносин власності у вигляді спільного присвоєння майнового блага у вигляді здобичі. Крім того, відбувається самоорганізація груп, основою метою якої виступає виживання. Осмислюючи «зовнішній» стосовно прасуспільства характер табу, автор формує висновок, що воно являє собою реакцію колективу на зовнішні фактори, загрози, однак при цьому не є засобом цілеспрямованої організації майнових відносин. Побудова табу на страху дає привід припускати, що в стихійності його формування є певна примітивна узгодженість колективу. Розуміння суспільною свідомістю небезпеки відповідної поведінки є своєрідною згодою кожного члена на утримання від неї.

У статті обґрунтовується висновок, що з урахуванням специфіки формування табу має ознаки засобу саморегулювання, в тому числі майнових відносин, у первісній і примітивній стосовно сучасності формі.

Ключові слова: табу, первісне суспільство, майнові відносини, самоорганізація, саморегулювання.

Vasilyev V.V. TABOO AS MEAN OF SELF-REGULATION PROPRIETARY RELATIONSHIPS IN PRIMITIVE SOCIETIES

The article is devoted to consideration the essence of taboo as mean of organization proprietary social relationships at early stages of humanity development as well as character of people's participation in appropriate process.

The author defines that in modern scientific sources taboo as rule of behavior is considered like prohibition that had a long time existence. Its chaotic establishing was the result of peoples practically activity in correlation with nature. The essence of taboo is described in modern literature by three main provisions: 1) peoples conviction in affiliation to certain collective that embodied in characterization person who broke the restriction as dangerous for collective and for himself; 2) fear in the face of unidentified danger (menace) that can be aroused as a result of appropriate behavior; 3) actually restriction, norm. According to point of view of some scientists important sign of taboo was unmotivated character. In this connection taboo considered as something that was imposed on primitive people from outside.

Attending to widespread scientific position that first taboo was the rule that restricted blocking of group members access to hunter's booty the author critically analyzes it that allows formulating several important theoretical provisions. It's defined that at pre-law stage of humanity evolution proprietary element of human relationships that is primitive form of property relationships was already outlined. The first form of it was collective appropriation of material good – hunter's booty. On the one hand, primitive form of appropriation (getting means for survival, in particular – food) have been realizing during that stage. On the other hand, each member was not prohibited to access to it. Moreover, pre-societies stage of humanity evolution characterized by groups' self-organization main aim of which were survival.

Reflecting on "outside" character of taboo the author defines that important element of danger or menace is collective's subjective perception of the environment, reaction on external factors, impossibility to understand its essence and impossibility to control it. Appropriate danger or menaces existed independently and were not used by anybody purposefully as mean of organization relationships between individuals. At the same time having been external factor relatively to collective menace was factor that stimulated self-organization of pre-societies. That allowed the author to make a conclusion that in pre-law society taboo having been collective's reaction on external factors have not been at the same time the mean of purposefully organization of relationships. In this connection there are necessary reasons to consider taboo as primitive mean of self-organization pre-societies as well as primitive mean of self-regulation of relationships within appropriate groups.

Fear as taboo's basis allows suggesting that its chaotic formulation contents primitive concordance collective members. Understanding by social consciousness the danger (menace) of certain behavior led to consent of every member to refrain of it.

Key words: taboo, primitive societies, proprietary relationships, self-organization, self-regulation.